

ARVUSTUSED

Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland, hrsg. von Matthias Thumser, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18 (Berlin, Münster: Lit, 2011), 306 lk. ISBN 9783643114969.

Liivimaa kroonikakirjutusel loetakse üldiselt olevat kaks kuldaega, tinglikult Henriku (ja vanema riimkroonika) aeg ja Russowi aeg. Käesolevas kogumikus keskendutakse aga nimme just nende kahe vahelisele perioodile. Kuigi kogumik ei anna vaatamata pealkirjale kõikehõlmavat ülevaadet Liivimaa keskaegsest ajalookirjutusest, on koostaja saavutanud tasakaalu perioodide, žanrite ja ajalootraditsioonide vahel. Enim on artikleid pühendatud küll Saksa ordu kroonikakirjutusele, kuid unustatud ei ole ka teisi Liivimaa ajalookirjutuse traditsioone, nimelt piiskoppide ja linnade omi.

Arno Mentzel-Reuters võtab avaartiklis teravdatud vaatluse alla Bartholomäus Hoeneke riimkroonika, mis on eesti ajalooteadusele olnud armas eelkõige selle tõttu, et see on üks keskseid allikaid Jüriöö ülestõusu kirjeldamisel. Mentzel-Reutersi perspektiiv ei ole, nagu ta korduvalt rõhutab, regionaalajalooline (*landesgeschichtlich*), samuti ei huvita teda kroonikas sisalduvate ajalooliste andmete tõepära küsimus. Tema pilgu all on hoopis kroonika algne vorm ja kroonika koht muu ordukirjanduse seas.

Esmalt pöörab Mentzel-Reuters tähelepanu kroonika uurimisloole, eelkõige sellele, kuidas Konstantin Höhlbaum tuletas Renneri kroonika Bremeni käsikirjast nii noorema riimkroonika teksti kui ka selle autori eluloolised andmed. Hukkasaanud allikate rekonstrueerimine oli Höhlbaumi ajal äärmiselt aktuaalne. Lisaks mõnele õnnestunud näitele on ette tulnud ka problemaatilisi juhtumeid, sh noorem riimkroonika. Häda on selles, et Höhlbaumil oli kasutada vaid Johann Renneri alamsaksakeelne proosatekst, mis on 14. sajandi riimkroonika töötlus 16. sajandist. Rekonstruktsiooni õnnestumiseks oleks vaja olnud veel mõnda redaktsiooni, et hilisemate autorite toimetamistegevuse mõõtmiseks vähemalt mingigi alus oleks. Lisaks takistab adekvaatset rekonstruktsiooni riimkroonika

kui žanri kirjanduslikkus. Palju lihtsam on rekonstrueerida annaale, mille tekstiline variatiivsus on väiksem.

Sellelt kriitikalt lähtudes näitab Mentzel-Reuters, et enamik Höhlbaumi väidetest ei pea paika või on pelgalt oletused. Mentzel-Reuters kritiseerib Höhlbaumi väiteid Hoeneke päritolu ja ameti kohta: ta ei pruukinud olla tingimata Osnabrückist pärit ning on kahtlane, kas ta ikka oli Liivimaa meistri kaplan. Höhlbaum arvas mõnede Renneri tekstis säilinud riimide alusel, et kroonika oli ka algkujul alamsaksakeelne. Mentzel-Reuters näitab, et samade näidete baasil on võimalik tuletada ka kesk-saksa riime. Kahtlust äratav veel see, et Renner ei erista vanemat ja nooremata riimkroonikat, pidades neid üheks tekstiks. Vanem riimkroonika on aga kesk-saksa keeles luuletatud. Keeleerinevus oleks pidanud Rennerile silma jääma. Ühe Berliinist leitud lehe abil, millel säilinud värsiread kuuluvad arvatavasti samuti noorema riimkroonika juurde (ja mis artikli lõpus ka publitseerimist leiavad), demonstreerib Mentzel-Reuters meile, kui suur võis olla algteksti ja Renneri töötuluse erinevus.

Mentzel-Reutersi kokkuvõte on destruktiivne: Renneri, 16. sajandi ilmaliku luterlasest juristi töötuluse alusel ei saa me teada, milline oli 14. sajandi orduvaimuliku Hoeneke riimkroonika spirituaalsus või mentaliteet, rääkimata teksti algsest kujust.

Anti Selarti artikkel käsitleb Hermann von Wartberge kroonikat 14. sajandist. Kroonika autorit, Põhja-Saksamaalt pärit vaimulikku Hermannit on 1366. aastal nimetatud Liivimaa meistri kaplaniks, tema Liivimaal teenimise aeg langeb ühtekokku kolme meistri valitsemisega. Kroonika käsitleb põgusalt, vigaderohkelt ja tendentslikult Liivimaa ajalugu kõige vanemast ajast kuni 1378. aastani. Selle lõpp on järsk ja ootamatu, mille põhjal võiks arvata, et teost plaaniti jätkata. Liivimaa historiograafias ei ole kroonikat kuigi kõrgelt hinnatud. Sisult on ta napp, pakkudes täpsemaid andmeid vaid umbes 20 viimase aasta kohta, ja keeleliselt lihtsakoeeline. Sellest hoolimata leiab Selart, et kroonika pakub väärtusliku sissevaate oma kirjutamise aega, kui arutleda, kuidas ja miks ta on kirjutatud.

Selart lähtub eeldusest, et kroonika ei olnud mõeldud niivõrd orduiseseks kasutamiseks, kuivõrd Liivimaa orduharu ajaloopildi propageerimiseks välismaal. Tegemist on kirjatööga orduvõimu legitimeerimiseks. Et seda legitimeerimisvajadust mõista, süveneb Selart 14. sajandi teise poole Liivimaa poliitilisse ajalukku. Riia peapiiskopid hakkasid nimelt nõudma Saksa ordult Liivimaa valduste eest läänivande andmist, millest ordu keeldus. Konflikt läks äärmiselt teravaks, ordu pandi korduvalt kirikuvande alla, Riia peapiiskopid julgesid, kui üldse, siis ainult lühikest aega Liivimaal

viibida. Selle võitlusega seoses tootsid konflikti osapooled pikemaid kirjutisi oma tegevuse õigustamiseks ja vastase süüdistamiseks, mis käsitlesid kohati ka päris kauget minevikku. Wartberge kroonika kujutabki endast ordupoolset kokkuvõtet nendest kaitse- ja süüdistuskirjadest.

Selart vaatleb Wartberge kasutatud allikaid ja viisi, kuidas ta nendega ümber käis. Wartberge toetub eelkõige kroonikatele, mis vahendavad ordu vaatepunkti. Kui ta ka mingil kujul kasutas Henriku Liivimaa kroonikat, siis moonutas ta selle sisu enda kasuks, näiteks tegi Mõõgavendadest Riia asutajad. Manipuleerimine ordu kasuks tuleb ilmekalt esile ka selles, kuidas Wartberge käsitles Liivimaa võimude omavahelisi lepinguid. Mõnes üksikus kohas on Wartberge teksti sisse põiminud ka suulisest pärimusest ülevõetud lugusid.

Lõpetuseks skitseerib Selart kroonika hilisema kasutamise loo. Tekst levis ja oli nii Preisi- kui ka Liivimaa ajalookirjutajate seas tuntud. Ordu-diplomaatias jäi kroonika kasutamine aga pigem tagasihoidlikuks: kui liivimaalased soovisid seda Baseli kontsiilile tõendusmaterjalina esitada, olivat ordu diplomaadid soovitanud mõttest loobuda. Ühe võimaliku põhjusena toob Selart välja kroonika ebapiisava intellektuaalse nivoo. Kui Selarti artikli põhitees on kroonika kirjapanemine poliitilistest hetkevajadustest tingituna, siis lõpuks jätab ta siiski lahtiseks, miks valiti oma positsiooni põhjendamiseks kroonikaformaad ja mitte ajaloolis-juriidiline traktaat, nagu neid 15. sajandi alguses Poola-Preisi tülide raames arvukalt kirja pandi.

Thomas Brücki artikkel jätkab poliitiliste konfliktide ja legitimeeriva ajalookirjutuse temaatikat, keskendudes 15. sajandi teise poole Riia linna, Saksa ordu ja Riia peapiiskopi ajalookirjutusele. Brücki seniste uurimiste keskmes on olnud Riia linnakroonika, mille pani rae tellimusel kirja linnasekretär ja hilisem raehärra Hermann Heleweg. Siinses artiklis kõrvutab Brück Helewegi kroonikat Saksa ordu sekretäri Christoph Forstenau ja Riia peapiiskopi Silvester Stodewescheri kirjutistega. Keskne küsimus on, kuidas erinevad ajalookirjutajad kujutavad Salaspilsi (*Kirchholmi*) lepingut, selleni viinud asjaolusid ja selle tagajärgi. Selle 1452. aastal sõlmitud lepingu järgi pidid ordu ja peapiiskop Riia linna valitsema ühiselt. Rahu see kaksikvõimu kehtestamine siiski ei toonud: omavaheline rivaalitsemine kestis edasi.

Heleweg sai Riia raelt kroonikakirjutamise ülesande 1456. aastal, üsna pea pärast Salaspilsi lepingu sõlmimist. Kahjuks on see kroonika, mille editsiooni kallal Brück parasjagu töötab, meieni jõudnud vaid 17. sajandi ära kirja vahendusel. Seetõttu on algteksti vormi rekonstrueerimisel omad

piirid. Siiski näitab Brück, mismoodi Helewegi tekstis kajastub linna kirjaliku asjaajamise, märkmeteraamatute ja ürikute kasutamine, samuti Riia peapiiskoppide kroonikakirjutustraditsioonide tundmine. Salaspilsi lepingu ümber toimunu on kahtlemata keeruline poliitika ja jõumäng. Riia kaotas selle käigus osa oma autonoomiast, kuid sai võimaluse oma kaht maahärrat teineteise vastu välja mängida. Ordu jaoks oli see mõjuvõimu suurendamine Riia üle, mida nähti kui õiglase lahenduse poole liikumist. Riia peapiiskop Stodewescher käsitles aga Salaspilsi lepingut kui omapoolset erilist vastutulekut ordule, mis rikkus senist õiguskorda. Brück tuvastab, et Helewegi käsitus neist sündmustest on diferentseeritud, ka Riia linna positsioonide nõrku kohti äramärkiv. Forstenau ja Stodewescheri kirjutised on pigem otsekohesemad ja opereerivad ainult autorite jaoks kasulike faktidega. Forstenau puhul on Brücki arvates olnud tegu pigem ordu sise-miseks tarbimiseks mõeldud märgukirjaga, ent Stodewescheri tekst oli algusest peale plaanitud mõjutama laia lugejateringi. Ajaloo kasutamine argumendina 15. sajandi poliitilises olukorras annab Brückile kokkuvõtteks põhjuse iseloomustada ka seda perioodi kui üht ajalookirjutuse kõrg- aega Liivimaal.

Matthias Thumser uurib oma artiklis venevastast propagandat 1508. aastal kirja pandud pamfletis “Schonne hystorie”. Selle eesmärk oli toetada Saksa keisririigis Liivimaa heaks müüdavate indulgentside kampaaniat. Anonüümse kirjutise autoriks on peetud indulgentsikampaania ülemkomissari, Tallinnast pärit Christian Bomhowerit. “Schonne hystorie” käsitleb päris põhjalikult vene kiriku õpetuslikke “eksimusi” ja Liivimaa poliitilist ajalugu aastatel 1492–1506. Ajaloolased on seni suhtunud sellesse teosesse lugupidamisega. Vaatamata teksti ilmselgele “parteilisusele” on see usaldusväärne allikas 15.–16. sajandi vahetusel Liivimaal toimunu kohta.

M. Thumser tutvustab saksa lugejatele “Schonne hystorigega” seotud põhilisi fakte, rõhutades kirjutise anonüümsust ja levitamist trükis. Ta juhib tähelepanu, et ristisõjaindulgentsi kampaania viidi läbi siis, kui Plettenbergi sõda venelastega oli juba lõppenud. Nii see kui ka indulgentsiäri üldised probleemid pidid valmistama jutlustajatele teatavat ebamugavust. Thumser näitab oma artiklis, mismoodi ka üsna neutraalselt voolav jutustus on tegelikult manipulaatiivne ja teenib propagandistlikke eesmärgi. Näiteks Liivimaa kujutamisel vaatab “Schonne hystorie” mööda selle keerulise ühenduse sisemistest probleemidest ja maalib meile harmoonilise pildi õige asja eest võitlevatest rüütlitest. Vene usu tõekspidamiste ja tatarlaste kirjeldustes paistab kirjutise propagandistlik paatos veelgi paremini välja. Thumser suudab aga propagandistlikku enesestiliseerimist näidata

ka teose kronistlikes lõikudes, kus Liivimaa õiget ja jumalast määratud elukorraldust ähvardab idast türanlik vastane.

Klaus Neitmann võtab vaatluse alla Riia raesekretäri ja hiljem Preisi hertsogi Albrechti nõunikuna teeninud Johann Lohmülleri ja tema “Warhaftig Histori”. Lohmüller oli Liivimaa reformatsiooniajaloos üks keskseid figuure, mh näiteks esimene liivimaalane, kes otse Lutherile kirjutas. Lohmüller satub siiski oma poliitilise tegevusega, eriti Preisi hertsogile lähene-mise püüdlusega, ummikusse ja on sunnitud 1535. aastal Riias põgenema. Vaatamata sellele, et Ulrich Müller võrdlemisi hiljaaegu Lohmülleri kroonika editeeris ja sellega koos ka tema biograafia avaldas, leiab Neitmann, et kroonika ümber on jäänud piisavalt lahtisi otsi, et selle meieni jõudmine, allikad, käsitlusviis ja eesmärk veelkord üle vaadata.

Lohmülleri kroonika on koostatud Preisimaal ja selle kirjutamiseks on kasutatud toona hertsogi valduses olnud Saksa ordu kõrgmeistrite arhiivi, lisaks on Lohmüller saanud arvatavasti kasutada Preisimaal käsikirjas levinud Liivimaa kroonikaid. Humanistlikust ajalookirjandusest tsiteerib Lohmüller 1519 ilmunud Albertus Krantzi “Wandaliat”. Lohmülleri kroonika keskmes on Riia peapiiskopi ja Saksa ordu õiguslik vahekord ning igal sammul on tunda, et selle teksti on kirjutanud jurist. Kogu teos on kirjutatud ordu-vastaselt positsioonilt ja käsitleb ordu ja Riia võitluste põhietappe alates 13. sajandist kuni aastani 1542.

Kroonika eesmärgi selgitamiseks on oluline selle kirjutamise ajahetk. Selgub, et kroonika oli tellinud hertsog Albrecht ja tekst valmis suuremalt jaolt 1556. aasta sügiseks. Neitmanni edasine analüüs kroonika sisu kohta näitab, et selle argumentatsiooni teravik sihikbi just nimelt Riia koadjuutorivaenuse aegseid poliitilisi küsimusi Riia kiriku sõltumatusest. Seega iseloomustab ta Lohmülleri kroonikat kui ajaloolis-poliitilist märgukirja. Neitmanni artikli peakirjas kroonika kohta kasutatud epiteet “evangeelne” osutub kokkuvõttes problemaatiliseks. Nimelt ei räägi Lohmüller oma tekstis õieti kusagil reformatsioonisündmustest. Tõsi, Lohmüller oli veendunud kirikureformaatorite Preisi hertsog Albrechti ja tema venna, Riia peapiiskop Wilhelmi poliitika eestkõneleja. Kas aga sellest üksi piisab, et Lohmülleri kroonikat, mis Riia piiskopi ilmaliku võimu õiguslikke aluseid kaitseb, kohe evangeelseks nimetada, on kahtlane.

Antje Thumseri artikkel võtab kokku Liivimaa valitsejate nimekirjad: nn väikse meistritekroonika, Riia piiskoppide kroonika ja Kuramaa piiskoppide nimekirja. Tegemist on kroonikakirjutuse väikevormiga, mille juured on varakeskaegses žanris “piiskoppide/abtide teod” (*gesta episcoporum*, *gesta abbatum*). Need aukandjate nimekirjad koos lühikeste märkustega

valitsemisaja tähtsamatest sündmustest on olnud tähtsal kohal institutsioonide mälu ja identiteedi kinnitajana. Seega peitub vaatamata kasinale ajaloolisele informatsioonile valitsejate nimekirjades võimalus uurida institutsiooni eneseteadvust nimekirja koostamise ajahetkel. Lisaks kroonikate säilinud käsikirjade hoolikale dokumenteerimisele uurib Thumseri artikkel just neid identifitseerimisvõimalusi, mida säärane napp ajalookirjutus pakkus.

Liivimaa väike meistritekroonika on vaadeldavatest ajalooettest olnud kõige laiemalt levinud, selle populaarsusele aitas kaasa ka Thomas Horneri 1551. aastal ilmunud ladinakeelne töötlus. Käsikirjade kõrvutamisel selgub, et säilinud kujul on kroonika kirja pandud Wolter von Plettenbergi valitsemisajal (1494–1535). Võimalik on siiski, et mingil kujul peeti ordu meistritenimekirju juba varem. Sündmustena mainib kroonika lugematuid sõjakäike, linnuseehitamisi, aga ka Liivimaa-siseseid konflikte. Selle põhjal oletab Thumser, et kroonikat sai kasutada oma võimu legitimeerimiseks ning sõjameeste omavahelise “meie”-identiteedi tugevdamiseks.

Riia piiskoppidekroonika algupära näeb Thumser liturgiliseks eesmärgiks koostatud meelespeas. Oma vormilt on see kirjum ning võib viidata sellele, et meieni on säilinud kompilatsioon mitme autori tööd. Igal juhul seob Thumser kroonika kirjanemise just nimelt Riia toomkapiitli ringiga. Riia piiskoppide kroonika peamine aines on võitlus orduga. Selles mõttes on tegu piiskopikroonikate seas erandliku teosega, millel pole rääkida niipalju suurtest tegudest, kuivõrd ebaõnnestumistest. Riia kiriku ajaloo käsitlemine suure kannatusloona on andnud väikese panuse Liivimaa keskaja kujutamisse ja tajumisse ka hilisemates kroonikates.

Kuramaa piiskoppide ajalootraditsioon on põnevaim oma multimediaalsuse pärast. See koosnes nimelt Piltene linnuse pildigaleriist ja selle juures olnud tekstist. Galerii ise pole kahjuks säilinud, kuid saateteksti ärakirja lähetas 1584. aastal Taani asehaldur Dietrich Behr oma kuningale. Behri kirjade järgi olevat piiskopkond asutatud 1161. aastal Taani kuninga poolt, mis sobis suurepäraselt hertsog Magnuse surma järgsesse poliitilisse konteksti, kus vaieldi Kuramaa piiskopi pärandi üle. Piiskopkonna asutamislugu on aga võltsitud siiski palju varem, tõendid asutamislugendi olemasolust pärinevad juba 1431. aastast, mil Kuramaa piiskop Riia peapiiskopiga vaidles. Toonastes protsessides kasutati ka Piltene lossi portreegaleriid argumentina loo ehtsuse kohta. Kuramaa näide on seega ilmikas tõend selle kohta, et institutsionaalne ajalookirjutus ei olnud ainult iseenda veenmiseks mõeldud, vaid selle abil sai argumenteerida ka väljapoole.

Kogumiku viimane, kokkuvõttev artikkel identiteedist Liivimaa kesk-aegses ajalookirjutuses pärineb Münsteri germanisti Volker Honemanni

sulest. Kuigi autor oma tekstivalimi koostamise põhimõtteid ei seleta, on ta ilmselt püüdnud lähtuda kogumikus käsitletud kroonikatest. Noorema riimkroonika kui ainult 16. sajandi töötluses säilinud asemele on ta võtnud siiski vanema riimkroonika, mis kahtlemata on Liivimaa kroonikatest üks mõjukamaid ja pakub Honemanni küsimuseasetuse tarvis rohkem ainet.

Maiskondlikku identiteeti piiritleb Honemann esmalt selle elanike ühtekuuluvustundega, mille juures tehakse vahet omade ja võõraste vahel. Teiseks oluliseks identiteeti defineerivaks tunnuseks on selge arusaam regiooni geograafilistest omadustest, paiknemisest ja piiridest. Kolmandaks inimesi ja maad kokku siduvaks jõuks peab Honemann ühist ajalooteadvust. Valitud kroonikaid läbi vaadates tulevad tal korduvalt esile samad märksõnad. Identiteedi kinnitamise tarvis on ajalugu alati redutseeritud kirjutaja jaoks olulisele, see omakorda laseb kroonikatel konstrueerida omaette reaalsuse. Eitamata kroonikate ajastukonteksti ja poliitilist instrumentaalseerimist, näeb Honemann kroonikate puhul laiemaid eesmärke. Kohati väga detailiseks minev ja kõrvalseisjale tundmatute nimede väljatoomine viitab näiteks kroonikate rollile surnute mälestamisel. Vaid poliitiliseks tarbetekstiks mõeldud kirjutises oleks need faktid olnud ainult koormaks.

Kokkuvõtteks toob Honemann välja Liivimaa historiograafilise identiteedi iseärasused võrreldes teiste Saksa alade regionaalajalugudega. Liivimaa ajalugudel on kõigil üks kindel algus, nimelt *Aufsegelung*, s.o maa avastamine kaupmeeste poolt, selle vallutamine ja kristianiseerimine. Maa ajaloo varasem osa on üks lakkamatu võitlus paganate ja välisvaenlastega, Liivimaa jõudusid iseloomustab aga üksmeel, harmoonia ja homogeensus. Huvitava asjaoluna, mis alles jääb uurimist ja lahtiseletamist ootama, toob Honemann välja, et Liivimaa-sisene saksa-mittesaksa problemaatika ei leia kroonikates kajastamist. Kui Liivimaa hilisemas ajalookirjutuses tulevad rohkem esile siinsete territooriumide omavahelised konfliktid, muutub maa ajalugu Honemanni jaoks järjest enam normaalseks saksa *Landesgeschichte*'ks, kus eri jõud hegemoonia pärast võitlevad.

Kahtlemata on kroonikakirjutus atraktiivne uurimisteema, millele on võimalik läheneda väga mitmel moel. Lähenedemisnurkade paljusust demonstreerib ka käesolev kogumik, kus on märke traditsioonilisest käsitlusest ja võrdlemisest ja poliitilisest ajaloost kuni kirjandus- ja mentaliteediajalooliste probleemiasetusteni. Artiklid on oma läbitöötatuse tasemelt ja uudsusastmelt võrdlemisi ebahätlased. Osa autoreid on lugejana silmas pidanud erialapublikut saksa ajalooteaduse traditsioonis ning kordab üle selles kontekstis vähemtuntud üldist *Livonica*'t, teiste artiklite mõistmiseks on seevastu vaja põhjalikke eelteadmisi Liivimaa keskajast. Kuigi tervik

on mõistlikus tasakaalus, oleks autoritevaheline parem koostöö aidanud ehk vältida mõningaid piinlikke vigu, mis on küll suures plaanis väiksed, kuid Balti ajalookirjutuse traditsioonis siiski justnimelt piinlikud.

Millise pildi annab meile kogumik Balti kroonikate praegusest uurimisseisust? Kindlasti tuleb tõdeda, et tegemist ei ole uinunud valdkonnaga, mille kohta ei ole pärast klassikalisi autoreid midagi uut öelda. Vastupidi, kroonikakirjutuse alal on veel palju proovimata küsimuseasetusi ja läbitöötamata teemasid. Käesolev kogumik edendab tänuväärset kombel Liivimaa vaatlemist just saksa medievistika perspektiivist. Liivimaast kirjutatakse siin kui ühest saksa maast, millel on küll omad eripärad, kuid millele annab kergesti rakendada saksa keskaja uurijate probleeme ja küsimusi. Keskaegse Liivimaa Euroopasse integreerituse uurimises on tihti vaatluse all suurem plaan, tõepoolest üle-euroopaline kontekst. Käesolev kogumik demonstreerib meile aga, kui vajalik on ka kitsamalt fokuseeritud pilk Preisimaale, Vestfaali, Frankimaale või Tüüringisse.

JUHAN KREEM

Bernhart Jähnig, *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 16 (Berlin: LIT, 2011), 333 lk. ISBN 9783643110053.

Kuigi keskaegse Liivimaa poliitilist ajalugu on pikka aega ja tulemuslikult uuritud, ei olnud kuni 2011. aastani ilmunud ühtegi 13.–16. sajandit hõlmavat põhjalikumalt ülevaadet Liivimaa võimustruktuuridest.¹ Seda võib

¹ Ulatuslikumal määral on institutsioonidest uuritud vaid Liivimaa maapäeva: vt nt Priit Raudkivi, *Vana-Liivimaa maapäev: ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu* (Tallinn: Argo, 2007); Pärtel Piirimäe, *Maaisandad, seisused ja maapäev: Vana-Liivimaa riiklusest Wolter von Plettenbergi perioodil (1494–1535)*, magistritöö, käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus (Tartu ülikool, 1998); Ilgvars Misāns, “Wolter von Plettenberg und der livländische Landtag”, *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 7, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001); Tartu piiskopkonna poliitilisi struktuure: vt nt Axel von Gernet, *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände* (Reval: F. Kluge, 1896); Pärtel Piirimäe, “Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil”, *Tartu*,